

УДК 334:658

Орлова В. О.,*кандидат економічних наук, професор Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського*

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ МАЛОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Розкрито методологічні засади концепції розвитку малого бізнесу в Україні. Розроблено пропозиції щодо удосконалення державної політики у сфері підприємництва.

Ключові слова: малий бізнес, підприємницька політика, державна підтримка, концепція розвитку.

Раскрыты методологические основы концепции развития малого бизнеса в Украине. Разработаны предложения по совершенствованию государственной политики в сфере предпринимательства.

Ключевые слова: малый бизнес, предпринимательская политика, государственная поддержка, концепция развития.

Disclosed methodological concept of the development of small business in Ukraine. Proposed the recommendations to improve public policy in the field of entrepreneurship.

Keywords: small business, entrepreneurial policies, government support.

Постановка проблеми. Проблема розвитку малого бізнесу в Україні є достатньо гострою. Її вирішенню приділяється усе більше уваги у політичних колах і суспільстві, виділяються великі ресурси, які, на жаль, не завжди ефективно використовуються. У зв'язку з цим виникає необхідність розробки цілісної концепції розвитку малого бізнесу, яка визначить сфери дій уряду і конкретні кроки щодо радикальної зміни умов функціонування підприємництва в різних галузях національної економіки.

За роки незалежності в Україні здійснено основні ринкові трансформації та реалізовано багато заходів щодо створення підприємницького сектора. Однак розвиток малого бізнесу не можна назвати сталим, деякі інфраструктурні елементи і зараз залишаються у зародковому стані, що виник на початку 1990-х рр. Низька ефективність підприємницької політики, що спостерігалась протягом усього перехідного періоду, не дозволила створити в Україні головні передумови стабільного розвитку малих форм господарювання. В останні роки в рамках проведення економічних реформ декларується низка кроків, спрямованих на корінну зміну ситуації. Амбіційні цілі, які ставить перед собою уряд, вражають. Однак у змісті наміченої програми дій переважає "стандартний підхід", що є новим тільки за своєю формою. Вже сьогодні стає зрозумілим, що необхідна принципово нова концепція розвитку малого бізнесу в Україні, яка буде підтримуватись підприємницькими колами і суспільством. Про необхідність використання нових ідей говорять і представники уряду. Це ж підтверджує наукове й експертне співтовариство. У зв'язку з цим модернізація методологічних підходів щодо розвитку малого бізнесу має сприяти успішній реалізації державної економічної стратегії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням розвитку малого бізнесу і ролі держави у забезпеченні цього процесу приділяється усе більше уваги у сучасній науці. Це визначено загальною еволюцією підприємництва, розширенням сфери і функцій малих форм господарювання у розвинених економічних системах. Великий інтерес викликає досвід багатьох країн (як розвинених, так і країн, що розвиваються), у яких становлення сектора малого бізнесу сприяло вирішенню багатьох соціальних і економічних проблем. Серед провідних українських учених, які зробили найбільший внесок у розробку теоретико-методологічних основ розвитку малого бізнесу, варто виділити таких як: О. Амоша, З. Варналій, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Горожанкіна, В. Демент'єв, Л. Дмитриченко, В. Новицький, Р. Пустовійт, В. Семиноженко, В. Тарасевич, М. Чумаченко, А. Чухно, О. Шубін та ін. У роботах західних і російських учених також велика увага приділяється удосконаленню інституційного середовища підприємництва. (О. Вільямсон, Л. Девіс, Г. Клейнер, Р. Коуз, Д. Норт, Р. Нуреев, В. Полтерович, Дж. Стіл, А. Шастіт та ін.).

В останніх дослідженнях, присвячених розвитку малого бізнесу, усе більше обґрунтовується необхідність розширення державної підтримки і покращення середовища його функціонування (Д. Дж. Айзенберг [1], І. Манцуоров, С. Ващаєв, С. Дрига та ін. [2], К. Зоїдов, Є. Моргунов, К. Біджамов [3], А. Віленський [4] та М. Смірнов, О. Шестоперов, А. Шестоперов і А. Шамрай [5]).

В Україні відсутня цілісна концепція розвитку малого бізнесу і стимулювання цього процесу. Роль держави і практичні заходи щодо вирішення наявних проблем розглядаються фрагментарно. Недостатньо уваги приділяється розробці концептуальних основ удосконалення державної підприємницької політики.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є розкриття методологічних положень концепції розвитку малого бізнесу в Україні. Концепція має сформувати базис для розробки стратегічної програми

державної підтримки цього сектора, сприяти принциповій зміні підходів, що використовуються у підприємницькій політиці.

Виклад основного матеріалу. Згідно із Законом України "Про державну підтримку малого підприємництва" суб'єктами малого підприємництва є: 1) фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької діяльності; 2) юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) не перевищує 70 млн гривень [6]. Основні показники розвитку малого підприємництва в Україні у 2006-2010 рр. подані у табл. 1.

Таблиця 1

Основні структурні показники діяльності малих підприємств в Україні за 2006-2010 рр. [7]

Показник	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Кількість фізичних осіб-підприємців на 10 тис. наявного населення, од.	423	477	530	579	394
Кількість малих підприємств, % від загальної кількості підприємств	92,8	93,2	92,7	93,7	92,9
Кількість малих підприємств на 10 тис. наявного населення, од.	72	76	72	75	63
Кількість зайнятих працівників на малих підприємствах тис. відсотків від загальної кількості зайнятих працівників	2232,3	2231,5	2237,4	2152,0	2073,6
	24,1	24,4	24,9	26,0	26,2
Кількість найманих працівників на малих підприємствах, тис. відсотків від загальної кількості найманих працівників	2158,5	2154,3	2156,8	2067,8	1992,5
	23,5	23,7	24,3	25,3	25,4
Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) малими підприємствами млн. грн. відсотків від загального обсягу реалізованої продукції (робіт, послуг)	357252,6	436247,8	492378,7	456667,8	478275,8
	18,8	18,1	16,3	16,7	14,2

Подані дані свідчать про погіршення стану сектора. Динаміка показників відображає наростання негативних тенденцій, які вимагають посилення уваги до малого бізнесу. Особливо гостро відповідні питання порушуються в умовах економічних спадів. Глобальна фінансова криза, що проявилася у 2007-2009 рр., мала своїми наслідками різке скорочення споживчого попиту і погіршення умов кредитування. Це безпосередньо вплинуло на стан малого бізнесу, продемонструвавши його чутливість до коливань і недостатню спроможність адаптуватися до "шоків". Враховуючи повільне подолання наслідків кризи в Україні, заходи підтримки малого бізнесу повинні бути достатніми і значущими.

Необхідно зазначити, що в Україні тривалий час ставлення держави до малого бізнесу вибудовувалось за принципом "обмежувати", а не "розвивати". Найбільш бурхливо малий бізнес розвивався у 1990-х рр., коли увага до нього і "прес" регулювання були незначними. Розширення сектора спостерігалось до 2009 р. Однак істотне погіршення економічних умов зупинило цей процес. Зараз малий бізнес перебуває у стані "виживання": поле його діяльності звужується, а інституційне середовище не поліпшується. Механізми, які використовуються, поки не дають відчутних результатів. Крім того, відбувається подальше погіршення економічної кон'юнктури, що зробило середовище, у якому функціонує малий бізнес, досить агресивним та деструктивним. У рамках економічної політики, що проводиться, потреби цього сектора враховуються недостатньо. Крім того, досить часто проводиться "штучне" регулювання (особливо з боку місцевих адміністрацій). Зниження споживчого попиту, недосконалість інституційного середовища, низька якість інфраструктури підприємництва, обмежений доступ до ресурсів, погіршення умов конкуренції, розширення тіньової економіки, неефективність моделі внутрішнього ринку та ін. Усе це перешкоджає сталому розвитку малого бізнесу в Україні та не дозволяє повною мірою використовувати його потенціал. Зупинимось на ключових методологічних особливостях пропонованої концепції.

Перш за все, тільки комплексний, системний і територіально опосередкований підхід може прискорити становлення малого бізнесу і перевести сектор на траєкторію зростання. У зв'язку з цим, основними принципами оновленої концепції повинні стати: зміна якості лояльності; цілісність; інклюзивність; збалансованість; цілеспрямованість; комбінація універсальності та урахування галузевої специфіки;

послідовність, тривалість і безперервність позитивного впливу держави; акцент на потенціал самоорганізації та синергетичні ефекти; наукова обґрунтованість; відповідальність; достатність ресурсного забезпечення; варіативність (врахування кон'юнктури); подолання опору; постійний зворотний зв'язок; поступове ускладнення цілей.

Малий бізнес, за своєю природою, вимагає підтримки з боку держави (що підтверджено досвідом розвинених країн). Необхідність розвитку малого бізнесу також очевидна. У зв'язку з цим роль держави є визначальною. Її реалізація заснована на проведенні цілеспрямованого політичного курсу (спеціальний напрям економічної політики), що враховує національні особливості, природні переваги і недоліки малих форм господарювання. Формування оптимальної системи (національної моделі) державної підтримки малого бізнесу – це еволюційний і перманентний процес, що передбачає поступове удосконалення всіх складових підприємницької політики та інфраструктури.

З погляду методології необхідно враховувати, що розвиток – це складний процес якісних і кількісних змін, що розкриває природу історичних і економічних механізмів. Розвиток може йти за лінією прогресу або регресу, передбачати еволюційні або революційні зміни. Слід розглядати ініційований (контрольований процес, активна участь держави) та інерційний (безконтрольний процес, пасивність державної політики) розвиток. На практиці розвиток природно пов'язаний з адаптацією до мінливих умов зовнішнього середовища, однак для забезпечення прогресивних змін більш важливою є постановка і досягнення нових цілей.

У сучасних умовах особливі вимоги пред'являються до сталості розвитку (особливо ініційованого). Сталість, що розглядається як спроможність системи відновлювати параметри у процесі та після зовнішнього впливу, стосовно до розвитку малого бізнесу слід інтерпретувати як стабільність цього процесу (збереження параметрів розвитку), заснована на життєстійкості малих підприємств і спроможності поглинати зовнішні “шоки”. Адаптаційна реакція на негативний вплив зовнішнього середовища залежить від наявності необхідних ресурсів, володіння знаннями, а також від наявності платформи для структурного і функціонального маневру (тобто від ступеня свободи дій). Держава повинна зосередити увагу на запобіганні та мінімізації впливу загальноекономічних погроз (несумлінна конкуренція, нестабільність попиту, тіньова економіка, корупція), усуненні недоліків інституційного середовища, а також покращенні всіх складових, що забезпечують життєстійкість бізнесу (компетенції, ресурси, інформація). Узагальнюючі параметри сектора залежать від індивідуальних характеристик малих підприємств, їх потенціалу розвитку.

Згідно із сучасною парадигмою підприємництва розвиток малого бізнесу повинний розглядатись у межах декількох моделей: 1) структурна модель (враховує місце малого бізнесу у структурі економіки, передбачає підтримку збалансованості структурних зв'язків у процесі розвитку); 2) інституційна модель (враховує складові інституційного середовища, його перетворення і вплив інституціональних змін на характер розвитку малого бізнесу); 3) ресурсна модель (враховує ресурсні можливості малого бізнесу та їх зміну, передбачає забезпечення достатності ресурсів, розширення спроможності їх удосконалення і використання). Ці моделі дозволяють сформувати механізм розвитку малого бізнесу, що включає удосконалення середовища його функціонування, поліпшення адаптаційних можливостей, узгодження трансформацій з інтересами і специфічними потребами малого бізнесу, а також створення додаткових атракторів (зон економічної активності, центрів підтримки, інфраструктури підприємництва).

Реалізацію додаткових заходів у сфері розвитку малого бізнесу передбачається побудувати на основі спеціальної довгострокової національної програми (як спеціального інституту), яка повинна бути включена до загального контексту економічної політики (структурної, підприємницької, модернізаційної). Програма має охопити усі три рівні політики: 1) макроекономічна, яка зводиться до створення сприятливого економічного клімату для розвитку малого бізнесу та ліквідації структурних дисбалансів; 2) секторальна, яка зводиться до вирішення специфічних проблем сектора малого бізнесу і ліквідації провалів ринку в окремих галузях; 3) мікроекономічна, що зводиться до реалізації адресних підтримуючих заходів, спрямованих на окремі підприємства або групи підприємств.

Удосконалення інституційного середовища пов'язано з усіма рівнями політики. Зміни інституційного середовища повинні носити помірно-радикальний характер, охоплювати як економічні, так і суспільні (формальні і неформальні) інститути. При цьому щодо різних інститутів зміни можуть бути як поступовими, так і прискореними. Для України актуальним завданням є зародження підприємницького “буму”, який повинен починатись саме з малого бізнесу. Перехід до нового циклу інституційної трансформації повинен супроводжуватись технологічною, структурною, інформаційною та організаційно-управлінською модернізацією економіки. Усе це дозволить створити умови для підприємницької “революції”, буде служити рушійною силою виведення економіки України із кризи. Сьогодні інституційні зміни назріли і затребувані суспільством. Його довіра і схвалення є найважливішою умовою успішної реалізації цих змін, тому трансформаційний перехід повинен супроводжуватись акцентованою увагою до духовних і культурних основ. Необхідність цього зумовлена тим, що малий бізнес заснований, на-

самперед, на використанні вітальних ресурсів (час, енергія, знання та гроші) підприємців. Залучення і комбінація цих ресурсів відбуваються у певному ментальному середовищі, яке багато у чому визначає рівень ефективності їх використання. У використанні вітальних ресурсів можна виділити три контури: "виживання", "адаптація" і "творення". Державна політика у сфері розвитку малого бізнесу повинна враховувати специфіку кожного вітального ресурсу (надмірність чи дефіцитність) і сприяти переходу до контуру "творення".

Загальними передумовами, які повинні бути створені для сталого розвитку малого бізнесу, є: 1) зміцнення демократичних цінностей, культури, забезпечення свободи творчості, підприємництва; 2) розширення поля діяльності малих підприємств і вирішення проблем власності; 3) збільшення попиту за рахунок державних джерел; 4) зниження рівня ризику (загального і специфічного для малого бізнесу та окремих галузей); 4) забезпечення вільної конкуренції; 5) покращення доступу до ресурсів і умов їх використання; 6) підвищення рівня освіти та економічної грамотності населення. При цьому необхідним є увесь комплекс умов, що знову підсилює увагу до ролі держави.

Складові національної програми пропонується виділити і розглянути залежно від тих умов, які природно необхідні для підприємництва. Насамперед, це збільшення пропозиції фінансових і організаційних ресурсів, необхідних для ділової активності та, особливо, для інноваційної діяльності. У цілому розширення ресурсних можливостей малого бізнесу може розглядатись у двох площинах: умови на ресурсних ринках та ресурсна підтримка з боку держави. У сфері фінансових ресурсів значущими повинні бути і доступ до ринків, і державна підтримка. Держава має не тільки прямо збільшувати пропозицію фінансових ресурсів (через спеціальні фонди, грантову підтримку), але і стимулювати приватні інститути займатись кредитуванням малого бізнесу (через систему пільг і гарантій). Окремо слід приділяти увагу створенню спеціальних фінансових інститутів (які враховують специфіку кредитування малих підприємств) і венчурного капіталу. Що стосується організаційних ресурсів, то їх пропозиція пов'язана з розвитком і полегшенням доступу підприємств до інфраструктури.

Імперативним у сучасних умовах визнається зниження (ліквідація) адміністративних бар'єрів, які повинні вимірюватись витратами часу і грошей. Рівень цих бар'єрів оцінюється "в'язкістю" регуляторних умов, спрощення яких може давати значний ефект інтенсифікації, а також стимулювати структурні зміни. Адміністративні бар'єри повинні розглядатись не тільки з погляду створення бізнесу, але і його подальшої діяльності (наприклад, скорочення переліку видів продукції, що підлягають сертифікації). Зниження адміністративних бар'єрів пов'язане із загальними процесами дерегуляції (редукція регуляторної системи) і лібералізації. Традиційний метод ліцензування, якщо це можливо, необхідно замінити страхуванням відповідальності.

Пріоритетне значення, особливо в умовах кризи, має конкурентна політика. Вона повинна створювати певний "щит", постійно оберігаючи малий бізнес від несумлінної конкуренції. Від ЄСРП економіка України успадкувала "монополістичну" структуру, великі структурні диспропорції і нерівні умови конкуренції. Це підсилюється незавершеністю інституційних перетворень у сфері лібералізації економіки, а також надлишковим обмеженням входу нових учасників у галузь (високі бар'єри входу). У зв'язку з цим конкурентна політика, окрім запобігання монополізації, повинна бути спрямована на постійне стимулювання ринкової конкуренції, а саме – усунення неринкових методів конкуренції (наприклад, з боку вертикально інтегрованих компаній за схемами неявної змови). Саме вільна конкуренція дозволить визначити оптимальний рівень співвідношення великих і малих форм господарювання, визначити основні контури їх продуктивної взаємодії.

Як і для будь-якого бізнесу, найважливішою умовою функціонування малих підприємств є попит. Його обсяг стає критично важливим, коли кризові явища в економіці різко знижують споживання. Необхідні параметри попиту можуть підтримуватись державою через державні замовлення. Цей інструмент має величезний стимулюючий (для підприємств це стабільний ринок збуту) і регулюючий (за рахунок введення спеціальних вимог) ефект, тому може широко використовуватись, наприклад, для стимулювання інноваційної активності. За рахунок державного замовлення може бути створена особлива платформа для розвитку малого бізнесу. Для цього вона має ґрунтуватись на принципах конкурентності та прозорості.

Універсальним (і у країновому, і у галузевому розрізі) інструментом розвитку малого бізнесу є зниження податкового навантаження. В Україні потенціал фіскального регулювання реалізований незначною мірою: існує великий резерв як зниження податків, так і удосконалення податкових інститутів. Вирішення завдань розвитку малого бізнесу об'єктивно вимагає кардинального перегляду податкової політики, розширення системи пільг і створення додаткових стимулів. Підхід до удосконалення податкової системи повинен бути модерністським і відповідати вимогам часу. Особливу увагу слід приділяти протидії тіньовій економіці (як передумові до зниження податкового тягара), вирівнюванню умов вільної конкуренції та узгодженню інтересів усіх учасників економічних відносин. Важливим інструментом реалізації антикризових компетенцій податкових інститутів має стати проведення по-

даткового моніторингу умов функціонування малих підприємств, а також надання останнім консультативної підтримки у сфері оподаткування. Податкова політика повинна сприяти структурним змінам і диверсифікації економіки.

Таким чином, реалізація додаткової підтримки з боку держави має ґрунтуватись на моделі комплексних стимуляторів малого бізнесу, які включають використання податкових, кредитних, грантових інструментів, організаційну та інформаційну підтримку. Увесь цей конгломерат повинен відповідним чином (комплексно) впливати на економічні інтереси і мотиви малих підприємств (управління мотивами). Механізм реалізації моделі комплексних стимуляторів повинен об'єднати потенціал грошово-кредитної, податкової, промислової, екологічної, регіональної, соціальної і торговельної політики. Поєднання відповідних інструментів має здійснюватись при формуванні спеціального механізму підтримки малого бізнесу.

Для реалізації моделі комплексних стимуляторів є необхідними: диференційований підхід до окремих або груп підприємств; відновлення та розширення інструментарію державної політики; прийняття великих політичних рішень і програм; врахування світового досвіду; комбінація довгострокових і короткострокових ініціатив держави. Можливим є перехід від "масових" методів до використання індивідуального підходу.

Розвиток малого бізнесу і використання відповідних інструментів підтримки повинні розглядатися у територіальному аспекті, який охоплює регіональний і місцевий рівні. Це дозволяє: 1) визначити заходи щодо оптимізації економічного простору країни і посилення регіональної інтеграції (усунути міжрегіональні бар'єри); 2) виділити особливості розвитку малого бізнесу у межах міських та інших типів агломерацій (промислових, інноваційних), розробити механізми включення малих підприємств у кластери; 3) виділити зони (територіально-галузеві) активного зростання сектора малого бізнесу; 4) поєднати розвиток підприємництва з удосконаленням системи місцевого самоврядування (розширити роль бізнесу) і проведенням муніципальних реформ. Рівень підтримки малого бізнесу повинен відповідати кон'юктурі, тому відповідна політика має здобувати антикризовий (або посткризовий) характер і формуватись на основі оцінки масштабу потрясінь.

Висновки. Таким чином, реалізація запропонованих концептуальних пропозицій буде сприяти активізації малого бізнесу. Вона дозволить по-новому вибудувати відношення держави до цього виду підприємництва і вирішити вже традиційні для України проблеми "малої економіки". Заходи активізації малого бізнесу мають реалізовуватись на основі моделі комплексних стимуляторів. Перспективні дослідження за цим напрямом передбачається спрямувати на розробку заходів щодо стимулювання соціальної відповідальності малого бізнесу.

Література :

1. Isenberg D. J. How to start an entrepreneurial revolution / D. J. Isenberg // Harvard business rev. – Boston, 2010. – Vol. 88, №6. – P. 41-50.
2. Розвиток малих підприємств (статистичне оцінювання впливу на економічне зростання та конкурентоспроможність країни): монографія / [І. Г. Манцуров, С. С. Ващасв, С. Г. Дрига та ін.]; за наук. ред. І. Г. Манцура. – К. : КНЕУ, 2009. – 181 с.
3. Зоидов К. Х. Особенности эволюции малого и среднего инновационного предпринимательства кризисной экономики в постсоветском пространстве: монография / К. Х. Зоидов, Е. В. Моргунов, К. В. Биджамова. – М. : ЦЭМИ РАН, 2009. – 152 с.
4. Виленский А. Парадокс поддержки малого бизнеса: предварительные итоги кризиса / А. Виленский // Вопросы экономики. – 2011. – № 6. – С. 149-155.
5. Смирнов М. Кредитование малого предпринимательства / М. Смирнов, О. Шестоперов, А. Шестоперов, А. Шамрай // Общество и экономика. – 2010. – № 6 – С. 56-65.
6. База даних "Законодавство України" / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://zakon.rada.gov.ua/>>.
7. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua/>>.